

ISSN 1304-8120 | e-ISSN 2149-2786

Araştırma Makalesi * Research Article

Geleneksel Kazak Toplumunda Biy Mahkemeleri (XVIII-XIX. Yüzyıllar)

Biy Courts in Traditional Kazakh Society (18th-19th Centuries)

Orhan DOĞAN

Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Tarih Bölümü, odogan@ksu.edu.tr
Orcid ID: 0000-0002-9404-7752

Hadi AVA

Arş. Gör. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
Tarih Bölümü, hadiava@hotmail.com
Orcid ID: 0000-0001-8278-3966

Öz: XVIII-XIX. yüzyıllarda Kazakların toplumsal ve ekonomik ilişkilerindeki hukuki anlaşmazlıkların çözümünde biy (kadı, hakim) adı verilen geleneksel yargıçların etkin bir rol aldığı görülmektedir. Kazaklarda yargısal süreçlerin ve adli-idari ilişkilerin düzenlenmesinin temelini atan Kasım Han'ın oluşturduğu *Kasım Han'ın Kaska Jolu* (Kasım Han'ın Doğru Yolu) yasası ile bu yasayı daha da geliştirerek etkin bir hale getiren Esim Han'ın Eski Jolu (Esim Han'ın Eski Yolu) ve Tavke Han dönemindeki Jeti Jargı (Yedi Yargı) yasası olduğu bilinmektedir. Oluşturulan bu yasalarda Biy mahkemeleri, yalnızca bir yargı görevini yürütmekle sınırlı kalmamış aynı zamanda Kazak toplumunun adli ve idari işlerinden yetkili merci görevini de yürütmüştür. Biyeler, göçebe Kazakların toplumsal yaşamında ve devlet kurumlarının işleyişinin şekillenmesinde yargı gücünü elinde tutan önemli bir mevkide yer almışlardır. Bu çalışmada, Kazak toplum yapısında biyelerin ortaya çıkışı, biy mahkemesinin gelişimi ve karakteristik özellikleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kazak Türkleri, Kazak hukuk sistemi, biyeler, biyeler mahkemesi.

Abstract: In the 18th and 19th centuries, traditional judges called biy played an active role in the resolution of legal disputes in the social and economic relations of the Kazakhs. The first law regulating judicial-administrative relations in Kazakhs was the law of Kasım Khan's Right Way (Kaska Joli of Kasım Khan) created by Kasım Khan. Afterwards, the legal process was systematized with the laws of Esim Han's Old Way (Esim Han's Eski Joli) and Tavke Han's Seven Jurisdictions (Jeti Jargı). In these laws, Biy Courts were not only limited to serving as a judicial institution, but also served as the official authority responsible for the judicial and administrative affairs of the Kazakh people. Biyeler, who held the judicial power, had an important place in the social life of the nomadic Kazakhs and in the functioning of state institutions. In this study, the emergence of the biy in the Kazakh society structure, the development of the biy court and its characteristic features are discussed.

Keywords: Kazakhs Turks, Kazakhs legal system, biys, biys courts.

GİRİŞ

Kazak coğrafyası Türkistan¹ (Orta Asya)'daki diğer unsurların coğrafyalarına benzer şekilde farklı devletlerin siyasî-idarî, ekonomik ve kültürel merkezi haline gelmiştir (Doğan, Erdoğan, 2012: 556; Maukhara, 2011: 19). Kazak tarihi açısından, tarihsel dinamikler göz önüne alındığında XV. yüzyılın kritik bir öneme sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bu yüzyılda Kazak milletinin ilk bağımsız devleti olan Kazak Hanlığı (1465/6), Kerey ve Canibek Hanların idaresi (İbragimov vd., 1969: 180; Doğan, 2021: 22; Hizmetli, 2011: 35; Kesici, 1999: 14) altında tarih sahnesine çıkmıştır (Duğlat, 2019: 246; Taşibayev, 1997: 3; Hizmetli, 2011: 30-31; Doğan, 2019: 17; Doğan 2021: 24; Kudaybergenov, 2019: 29; Yiğit, 2001: 3; Erdoğan, 2019: 593).

Kazakların tarih sahnesine bir millet olarak ortaya çıkışı, beraberinde idarî ve adlî alanlarda kurumsallaşmayı getirmiştir. Bu noktada Kasım Han, Kazak Hanlığı'nın idarî sistemini merkezileştirme ve sınırları güçlendirmek amacıyla 1511-1521 yılları arasında "adet"² yasalarının temelini oluşturduğu "Kasım Han'ın Doğru Yolu"³ isimli kanunî düzenlemeleri hayata geçirmiştir. İlk devlet kanunnamesi (Syddykov, 2019: 38) olarak kabul edilen bu kanunlar XVII. yüzyıla kadar değişmeden geçerliliğini korumuştur (Kartayeva, Dautbekova, 2016, s. 194; Glavnaya Redaktsiya, 2005c: 183). Sonraki dönemlerde, geleneklere dayanan bu hukuk sistemi birkaç biyin⁴ istişaresiyle geliştirilmiştir. Çünkü konargöçer yaşam tarzının getirmiş olduğu sözlü kurallar sonucunda biylerin görevinin yerleşik düzende de etkisini devam ettirdiği görülmüştür (Nauanova, 2020: 29).

1598-1645 yılları arasında Kazak Hanlığı'nı yöneten Esim Han, askerî, siyasî ve toplumsal alanlara gündelik yaşamın pratik ihtiyaçlarına uygun bir şekilde Kasım Han'ın hükümleri üzerine fazla bir değişiklik yapmadan bu hükümlere açıklık getirerek genişletmek yoluna gitmiştir. Esim Han'ın çabaları sayesinde Kasım Han'ın oluşturduğu hükümler iki cilt halinde geniş bir alana yayınlamıştır. Kazak halkı arasında bu hükümler "Esim Han'ın Eski Yolu"⁵ olarak isimlendirilmiştir (Glavnaya Redaktsiya, 2005a: 260-261). Bir diğer hüküm ise Tavke Han'ın geliştirdiği hukukî çalışmadır. Tavke (1680-1718)⁶ kendi yönetimi döneminde hukuki çalışmalara önem vererek yedi geleneksel kurallardan oluşan ve toplumsal ilişkileri sistemleştiren kuralları "Yedi Yargı"⁷ adıyla yasal bir statüye kavuşturmuştur. Yedi Yargı'da; gayrimenkul davası, dul davası, hak davası, çocuk terbiyesi ve nikâh davası, cezai mesuliyet (hırsızlık, barımta) davası, rular (kabileler) arasındaki dava, halk güvenliği davası gibi başlıklar yer almıştır (Saliev, 2015: 6; Doğan, 2002: 67). Tavke Han, bu düzenlemeler ile Kazakların örf-adetlerini kanunî zemine oturtarak yürürlüğe koydu (Doğan, 2006: 327-336). Ayrıca Yedi Yargı hükümleri, daha önce var olan geleneksel hukuk kurallarının yanı sıra Kasım ve Esim Han tarafından kabul edilen kanunların daha da geliştirilmiş bir versiyonu haline gelmiştir. Bu hükümlerin geliştirilmesi sürecinde Kazak Orda⁸(Cüz)'larının adaletli, çalışkan ve hatırı sayılır kişiler olarak bilinen biyeler katkı sağlamıştır (Doğan, 2002: 60; Glavnaya Redaktsiya, 2005b: 317- 318; Syddykov, 2019: 40). Ulu Orda'dan Töle Biy (1663-

¹ Türkistan, Türk toplumun yoğun olarak yaşadıkları tarihi bölgenin ismi olarak kabul edilmektedir. Bk. Togan, 1981: 1-3; Hayıt, 1995: 1; Doğan, Erdoğan, 2017: 10; Vladimiroviç, 2020: 67; Ahmetbeyoğlu, 2017: 35.

² Doğu halkları arasında "adet", yerleşik gelenekler sayesinde toplumda gözlemlenen gelenekleri veya davranış kurallarını belirtmek için kullanılır. Büyük Rus Ansiklopedisi'nde "adet", İslam'ın yaygın olduğu halkların örf ve adet hukuku olarak tanımlanmaktadır. Bk. Bobrovnikov, 2004; Karaman, 1988: 369-373.

³ "Kasım Han'ın Doğru Yolu" beş yargıdan oluşmaktadır: Mülkiyet hukuku, Ceza hukuku, Askerî hukuk, Elçilik uygulamaları ve Kamu hukuku. Detaylı bir bilgi için bk. Kartayeva, Dautbekova, 2016: 206.

⁴ Kazak toplum yapısı içerisinde önemli bir konumda yer alan biyeler, yargı görevini üstlenmişlerdir. Detaylı bir bilgi için bk. İbragimova, 1878: 2; Syddykov, 2019: 39; Doğan, 2002: 75; Kalkan, 2012: 59; Erdoğan, 2019: 602.

⁵ "Esim Han'ın Eski Yolu" bedel davası, toprak davası, dul davası, hayvan davası gibi bölümlerden meydana gelmiştir. Detaylı bilgi için bk. Kartayeva, Dautbekova, 2016: 206.

⁶ Kazak tarihinin en önemli yöneticilerinden birisi olan Tavke Han dönemi ve Tavke Han Yasaları hakkında detaylı bilgi için bk. Doğan, 2002: 60; Doğan, 2006: 328 Glavnaya Redaktsiya, 2006a: 177.

⁷ Tavke Han'ın geliştirdiği Yedi Yargı'da gayrimenkul davası, dul davası, hak davası, çocuk terbiyesi ve nikâh davası, cezai mesuliyet (hırsızlık, barımta) davası, rular (kabileler) arasındaki davası, halk güvenliği davası gibi başlıklar yer almıştır. Detaylı bilgi için bk. Zimanov, Oserov, 1989: 130; Doğan, 2002: 59-81; Sarsembayev, 2015: 8; Abdrasulov, Gubaidullin, 2018: 72-75.

⁸ Orda, Türk ve Moğol toplumunda birkaç göçebe urugun tek bir hanın egemenliği altında toplanmasını ifade etmektedir. Detaylı bir bilgi için bk. Doğan, 2007: 357.

1756)⁹, Orta Orda'dan Kazıbek Biy (1667-1764)¹⁰, Küçük Orda'dan Ayteke Biy (1644- 1700)¹¹ en bilinen biyeler arasında yer alırdı (Doğan, 2002: 69; Doğan, 2006: 329). Kazak biyleri, Yedi Yargı kanunlarına dayanarak hem iç anlaşmazlıklara ve çatışmalara çözüm üretmiş hem de siyasi sorunları karara bağlamışlardır (Glavnaya Redaktsiya, 2005b: 317- 318). Kanun haline getirilen Yedi Yargı hükümleri, "Kazak Yurduunun Yönetim Kurallarının" kabul edildiği 1867-1868 yıllarına kadar Kazak topraklarında geleneksel hukuk sistemi içerisinde varlığını sürdürmüştür (Levşin, 1832: 170- 178). Yeni yasalar, Kazak toplumundaki sosyal yaşama dair ilişkilerin nasıl olduğu ile ilgili bütün ayrıntıları kapsamaktaydı. Biy mahkemesi, göçebe bir yaşam tarzını ve kültürünü sürdüren, Kazak halkının önde gelen saygın temsilcileri tarafından yürütülmüştür (Agdarbekova, 2013: 238- 239). Bu gelişmeler, sebebiyle Tavke Han'ın dönemi "altın çağ" olarak adlandırılmıştır (Orhan Doğan, 2002: 65). Yedi Yargı hükümlerinin, çoğunluğu XX. yüzyılın başına kadar uygulanmıştır. Bu durumun oluşmasında hükümlerin, halkın ihtiyaçlarını karşılayarak onların yaşadıkları sorunlara çözüm üretmesi ve adalete olan güvenlerini sağlaması olmuştur.

Yedi Yargının orijinal hali olmasa da kısa notlar ve atasözleri şeklinde günümüze ulaştıran ilk araştırmacılar G. Gaverdovskiy, Aleksey Levşin ve P. Shangin olmuştur. Bu kısa notlar, çoğunlukla Kazak kökenli K. Şükraliyev'in 1804'te kendilerine Tatarca olarak sunduğu raporlara dayanmaktadır (Glavnaya Redaktsiya, 2005b: 317- 318).

GELENEKSEL KAZAK TOPLUMUNDA BİY

Kazakların geleneksel toplum yapısında keskin bir sosyal tabakalaşması olmamasına karşın toplumda imtiyazlı kesimler var olagelmıştır. Kazak halkı "ak süyek" (ak kemik) ve "kara süyek" (kara kemik) olarak ikiye bölünmüştü (Sabitbekovna, 2016: 103; Sarsembayev, 2015: 29; Masanov vd., 2000: 127). Kazakların toplumsal statü açısından iki kola ayrılması siyasî ve hukukî yönden birbirinden farklılık göstermekteydi. Sosyo-kültürel ve işlevsel-normatif ilişkiler bakımından ilk imtiyazlı grup ak süyek'tir (Masanov vd., 2000: 127). Ak süyeklerin hukuki konumları diğer gruba göre daha önemli bir seviyede bulunmaktaydı (Doğan, 2002: 61). Bu gruba asil, soylu ve han soyundan gelenler mensup olabilirdi (Sozakbayev, 1994: 9-10). Kazak Ordalarının toplumsal ve hukuki yapıları bütün bu sistem içerisinde önem arz etmekteydi (Doğan, 2002: 61; Toktarbayev, 2001: 10; Erofeyeva, 2007: 456). Ak süyeklerden farklı olarak, kara süyek grubu endogamik bir yapı taşıymıyordu yani doğuştan gelen birtakım kalıtsal ayrıcalıklara sahip değillerdi. Bu gruptan bir bireyi yönetime ya da iktidara getirirken onun kişisel değerlerine, özelliklerine ve yeteneklerine öncelik tanyan *meritokrazi*¹² ilkesi hâkimdi.

Ak süyekler imtiyazlı iki gruptan meydana gelmekteydi. En üst grubunda *törelere*¹³ (sultan) ve en alt grubunda ise *hocalar* yer almaktaydı. Töre grubunda olanlar, Cengiz Han soyundan gelmekteydi ve doğuştan Sultan olmalarından dolayı han tahtına geçme hakkı yalnızca bu kişilerde olmuştur (Andreyev, 1998: 57). Bunun yanında Sultanlar, bedene uygulanan fizikî cezalardan ve biy'in yaptığı sorgudan muaf tutulmuşlar, onlara sadece han veya sultanların en büyüğü tarafından ceza uygulanabilmiştir. Hoca grubunda olanlar ise İslam dinini ilk yayanlar olup sahip oldukları haklar törelerin hakları kadar geniş olmasa da Kazak halkı arasında büyük bir saygınlık ve otoriteye sahiplerdi (Erofeyeva, 2003: 178; Toktarbayev, 2001: 10).

⁹ Ulu Orda hanı Jolbars fiili olarak kabul edilse, Yedi Yargı oluşumunda önemli rol alan Töle Alibekov, Taşkent'te "handan daha saygıdeğer" olduğu kaynaklarda geçmektedir. Detaylı bir bilgi için bk. Suleymenov, Moiseyev, 1988: 16; Ava, 2017: 12-13; Glavnaya Redaktsiya, 2006b: 220.

¹⁰ "Yedi Yargı"nın hazırlanmasında aktif olarak katılan Orta Orda'nın etkili biyi Kazıbek Biy, boylar ve soylar arasındaki çetin hadiseleri çözmüştür. Kazıbek Biy, Kazak geleneksel yargı kurallarını bilen mükemmel bir konuşmacı olarak da bilinmektedir. Bk. Suleymenov, Moiseyev 1988: 99; Ava, 2017: 69; Glavnaya Redaktsiya, 2005b: 220; Glavnaya Redaktsiya, 2005d: 89-90.

¹¹ "Yedi Yargı"nın hazırlanmasına katılan Ayteke Biy, dönemin etkili biyleri arasında yer almaktadır. Bk. Glavnaya Redaktsiya, 2004a: 127.

¹² Meritokrazi, kişilerin bireysel yeteneklerinin üstünlüğüne yani liyakata dayanan bir yönetim sistemini ifade etmektedir. Bk. Masanov vd., 2000: 127.

¹³ Töre, Kazak toplumunun idarî ve siyasî teşkilâtının en üst düzeydeki yöneticisi konumunda yer almıştır. Hanlar Cengiz soyundan olan Törelere arasından seçilmiştir. Bk. Sauyrkan, 2019: 53; Nusupbekov, 1979: 338; Ünal, 2010: 39; Suleymenov, Moiseyev 1988: 24.

Ak süyekler dışında kalan Kazaklar ise Kara süyek kesimi içerisinde yer alırdı. Kara süyek kesimi kendi içinde çeşitlilik gösterip birbirinden farklı bir yapıya sahipti (Sabitbekovna, 2016: 103). Kara süyek imtiyazlı kesiminde olanlar, toplumsal yapıda kendi yeteneklerine, güçlerine ve kazandıkları zenginliklere dayanarak önemli bir statü elde edebilmişlerdir (Erofeyeva, 2003: 11). Kara süyek'in imtiyazlı kesiminin başında *biy, aksakal*¹⁴ *tarhan (batır)*¹⁵ gelmiştir (Sabitbekovna, 2016: 103). Bu imtiyazlı kesimin başında yer alan biylerin Kazak bozkırlarında, XIV. yüzyıla kadar dayanan tarihi bir geçmişi bulunmaktadır. Yapılan çalışmalarda elde edilen materyaller sayesinde biylerin Kazak toplumunda ayrıcalıklı bir konumda olduğu kabul edilmiştir (İbragimova, 1878: 2). Biyler, Rus adlı ve idarî sisteminin kurulmasından önce atama veya seçimle belirlenmemektedirler. Biyler, aksakallar tarafından önerilen bir teklif ile göreve gelmekteydiler. Bu göreve, halk arasında var olan sorunları çözebilen, belagat sanatını çok iyi bilen kişiler arasında seçilmekteydi (Syddykov, 2019: 39).

Orenburg Keşif Gezisi'nin önemli bir üyesi olan Rıçkov'un verdiği bilgiye göre, Kazak Ordalarında iktidarın genellikle demokratik olduğu, kim daha bilgili ve zengin ise ona saygı gösterdiği anlaşılmaktadır (Rıçkov, 1896: 72). Rıçkov, Kazak halkının göçebe hayatı ile birebir tanıştıktan sonra da aynı sonuca vardığını bir kez daha teyit etmiştir. Yönetici olarak seçilen kişiler yaş, akıl ve sahip oldukları servete göre belirlenip seçilmekteydi (Rıçkov, 1896: 70-75).

Aksakallar tarafından seçilen biyler, yönetimde bürokratik işleri yürüten ve aynı zamanda yargı yetkisini kullanan boy lideri şeklinde tanımlanmıştır (Erdoğan, 2019: 603; Kariev, 2017: 90; Sarsembayev, 2015: 29; Toktarbayev, 2001: 10-11). Biy makamına gelecek kişiler, oba halkının saygı duyup itibar ettiği, geleneksel kanun hükümlerini ezberleyen, herkesin hakkını gözetmen ve sahip olduğu bilgiyle adaleti sağlamaya çalışan önemli şahıslar içinden seçilmiştir (Sozakbayev, 1994: 41; Sabitbekova, 2016: 103). Biylerin aldıkları kararlar Ordaların gücü ile doğru orantılıydı, Orda ne kadar güçlü ise biyin aldığı karar da halk üzerinde o kadar etkili olmaktadır (Gaverdovskiy, 2007: 430; Syddykov, 2019: 39). Biy'in görevleri arasında yargı yetkisi dahil olmak üzere birçok farklı görev tanımı da bulunmaktaydı (Sabitbekova, 2016: 103; Agdarbekova, 2013: 238- 239). Mesela *biy*, barış zamanında; toplumsal düzeni denetleyen bir müfettiş, bir yargıç, savaş sırasında; kabileyi koruyan bir komutan, savaş bittikten; sonra ise diplomatik ilişkileri yürüten bir elçi olarak çalışmıştır (Semenov-Tiansanskiy, 1914: 142).

Her biy, düşmanlardan gelebilecek tehlikelere karşı kendi boylarını koruma konusunda etkin bir rol üstlenmişlerdir. Ayrıca boy ve boylar arasında ortaya çıkan ciddi anlaşmazlıklarda biyler, çözümler üretmiş, idare ve yargı yetkisini ellerinde bulundurmuşlardır (İbragimova, 1878: 2-3). Kendi halkına öncülük eden biyler, millî-dinî şüura sahip çıkan birer örf bilgini konumunda yer almaları nedeniyle göçebe Kazak halkı arasında yargı işlerinde yetkili merci olarak kabul edilmelerini sağlamıştır. Geleneksel Kazak toplumsal yapısında biy makamı, önemli bir role sahip olsa da bu makam miras yoluyla babadan oğula geçmemiştir yani biyin oğlunun doğuştan biy olma imtiyazı bulunmamıştır (Sabitbekova, 2015: 93-103; Toktarbayev, 2001: 11). Yalnızca yönetici kesiminde kendini gösteren bazı imtiyazların kullanımına göçebe Kazak halkı arasında rastlanmamıştır. Çünkü Kazak halkı kendi içinde toplumsal tabakalara göre farklılaşmamıştır (Masanov vd., 2000: 127).

BİY MAHKEMESİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Han yönetimindeki merkezi otoritenin zayıflamasına bağlı olarak adli ve idari yargı süreçlerinin aksaması Biy Mahkemesinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Agdarbekova, 2013: 238- 239). Bu noktada Biy Mahkemesi, topluluk halinde yaşamının getirdiği sosyal sorunlara çözüm üretmek için inisiyatif almıştır. Avul (köy)'ün¹⁶ içerisinde yaşanan anlaşmazlıklar adalet ve hakkaniyet ilkeleri çerçevesinde çözümlenmek için yargı mercileri oluşturulmuştur (Kariev, 2017: 92). Aksakallar tarafından aile temsilcisi olarak seçilen biyler, avulun içinde yaşanan otlak ve mera yerleşimi, göçlerin düzenlenmesi, ailevi sorunlar gibi iç anlaşmazlıklara çözüm üretme görevini yürütmüşlerdir (Erdoğan,

¹⁴ Aksakal, entelektüel yeteneğe ve derin empirik bilgiye sahip kişiler arasında seçilirdi. Göçebe Kazak toplumunda siyasi ve sosyal ilişkileri sorunsuz bir şekilde sağlamaya çalışan "aksakallar", toplum nezdinde büyük bir itibar görmektedirler. Detaylı bilgi için bk. Hudson, 1964: 62; Kalkan, 2012: 59-60; Toktarbayev, 2001: 11.

¹⁵ Tarhan, eski Türk devlet geleneğinde genellikle askerî bir unvan olarak kullanılmaktaydı. Bk. Ahmetbeyoğlu, 2011: 19-20; Ünlü, 2013: 1082; Kalkan, 2012: 59-60; Masanov vd., 2000: 109.

¹⁶ Köy anlamına gelen avul, aksakal tarafından yönetilmekteydi. Bk. Erdoğan, 2019: 603.

2019: 603). Bu görev karşılığında biy, her ilgilendiği dava cezasının %10 miktarında “biylik hakkı” adı altında ücret almaktaydı. Şayet mahkûmun bu ölçüde bir malvarlığına sahip değilse o zaman biy, kendisinin %10'luk hakkını mahkûmun bağlı olduğu kabileden temin etme hakkına sahip olmuştur. Ama mahkûmun malvarlığı olduğu halde biy, %10'luk biylik hakkını ödemekten imtina ederse, biyeler kendi haklarını alabilmek için mahkûmun malvarlığına zorla el koyma hakkına sahip olmuşlardır (Kariyev, 2017: 96-97).

Coğrafi ve toplumsal koşulların etkisiyle göçebe-yarı göçebe bir hayatı benimseyen Kazaklarda adlî işlerde şeriat hukukuna göre iş yürüten şeri mahkemelerden farklı olarak hukuk, daha çok gelenek-görenek ve örfi hukuka göre ilerlemiştir (Kariyev, 2016: 193-198; Kariyev, 2017: 92). Biyeler, kendisine intikal eden davalar olduğunda öncelikle olay hakkında detaylı bilgi toplar, güvenilir kişilerden tezkiye alır ve topladığı delillerden hareketle her iki tarafın da mahkemeye gelmesi için haber göndermekteydi (Kojonaliyev, 1963: 5). Yapılacak olan mahkeme için biyin davetine karşılık vermeyen taraf zor kullanılarak getirilirdi ki her biyin emrinde olan, idarî ve adlî işlerini gerçekleştiren 10 ila 40 kişiden oluşan kolluk gücü niteliğindeki adamları vardı. Bu kişiler klasik adliyedeki “muhzir”¹⁷, mezâlîm¹⁸ mahkemesindeki “şurta”¹⁹, Osmanlı Devleti'ndeki “çavuş'un”²⁰ görevini yerine getirmekteydi. Biy'in daveti karşısında mahkemeye katılmayı reddeden taraf şüpheli görüldüğü bir olayda büsbütün suçlu sayılmaktaydı (Ölçekçi, 2013: 114; Bosumbayeva, 2010: 8).

Biy hakemliğinde yapılan mahkemelerde duruşma herkese açık gerçekleştirilirdi. Bu mahkemelerde davalı ve davacının yakınları şahit olarak bulunurlardı. Biyeler, dava görüldükten sonra yeterli kanıt ve gerekçelerin bulunması halinde ve ihtiyaç gördüğü takdirde avulun aksakalları ile fikir alışverişinde bulunarak genellikle tek seferde hüküm vermekteydi (Kojonaliyev, 1963: 12; Kariyev, 2017: 94). Ancak davacı ve davalı taraflar arasında meydana gelen anlaşmazlıkta ilk olarak her iki tarafın yakınları arabuluculuk yaparak barış içerisinde ortak bir yol bulmaya çalışmaktaydı. Buna rağmen çözüm üretemeyen her iki taraf, kendi boy reisleri olan biye başvurmakta idiler (Kojonaliyev, 1963: 12).

BİY MAHKEMESİNDE GÖRÜLEN BAZI DAVALAR

Eski ve Ortaçağda göçebe Kazak toplumunda eski geleneksel hukuk kurallarını içinde barındıran davaların ve ihtilafların incelenmesi biyeler tarafından yapılmaktaydı (Glavnaya Redaktsiya, 2005c: 183). Biy mahkemesi, her biyin kendi hâkimiyeti altındaki boy ve kabilelerden seçilen bir veya birkaç biy'den meydana gelmekteydi (Agdarbekova, 2013: 238- 239). Özellikle zor davaların çözümü noktasında, biyelerin sayısı on ikiye kadar ulaşabilmekteydi (Sabıtbekova, 2015: 97). Kazak Orda ve kabileleri arasındaki anlaşmazlıklar, devletin adli- idari işleri, kurultay vb. meseleler biy mahkemesi tarafından değerlendirilip tüm tarafların ve tanıkların katılımıyla gerçekleşmekteydi (Dobrosmslov, 1904: 24; Glavnaya Redaktsiya 2004b: 415).

Tavke Han'ın kanunlarına göre herhangi bir suçluyu itham edebilmek ve buna bağlı olarak ceza verilebilmesi için davacıdan üç şahit gösterme koşulu aranmıştır. Araştırmacı P. Gaverdovskiy ve Levşin'in belirttiği üzere Tavke Han öncülüğünde toplanan biyeler, sultanlar ve aksakallar adet normları temel alınarak mahkeme sürecini yürütmüşlerdir. Biy mahkemeleri, hem hukuk hem de ceza meseleleri ile ilgili davaları çözüme bağlarken adet yasalarına göre değerlendirmiştir. Kayıtlara geçen bazı davalarda da bu kuralların uygulanış biçimleri görülmektedir. Zimanov, iki kadının Kazıbek Biy'e çocuğun velayeti için başvurduklarına dair emsal olmuş bir olayı şu şekilde aktarmaktadır; Kadınlardan biri, uzun zaman önce çocuğunu kaybettiğini ve şimdi nihayet onu tekrardan bulduğunu fakat diğer kadının çocuğu kendisine geri vermediğini; diğer kadın ise çocuğun kendisine ait olduğunu ve hatta onu dünyaya getirenin kendisi olduğunu iddia etmektedir. Kazıbek Biy, her iki kadını da sükûnetle

¹⁷ Muhzir, davalı ve davacıyı mahkemeye çağıran kişi olarak bilinmektedir. Detaylı bir bilgi için bk. Ahışalı, 2006: 85-86.

¹⁸ Mezâlîm, ceza ve hukuk süreçlerinde özellikle çözülemeyen zor davaları karara bağlamak ve bunları uygulamak aynı zamanda idarî-adlî ile olarak şikâyetleri dinlemek için oluşturulmuş yüksek kurul olarak tanımlanabilmektedir. Detaylı bir bilgi için bk. Yeniçeri, 2004: 515-518.

¹⁹ Şurta, İslam şehirlerinde emniyet güçlerini ifade etmektedir. Detaylı bir bilgi için bk. Yılmaz, 2010: 242-244.

²⁰ Çavuş, çeşitli Türk devletlerinde bazı saray görevlilerini ifade eden ve askerî rütbe olarak kullanılmıştır. Detaylı bir bilgi için bk. Köprülü, 1993: 236.

dinledikten sonra onlara dönerek şunları ifade etti: “Yüce Allah’ın bana vermiş olduğu yetki ile çocuğu ikiye ayıracağım ve öbür dünyada her biriniz onun bir yarısını alacak ve ona katılacaksınız.” Kazıbek Biy, çocuğun üzerinde kılıcını sağa sola savurarak tam vuracağı esnada kadınlardan biri ağlayarak biyin ayaklarına kapanarak şöyle dedi: “Oy biy, biy yalvarırım yapma bunu, çocuğun hayatını başışla nerede olursa olsun, yeter ki o hayatta olsun”. Biy, hiç düşünmeden kılıcın önüne kendini atan bu kadına çocuğu vermiş ve kararını şu şekilde gerekçelendirmiştir: “Anne, kendini gelecek kuşaklara adanmış bir kuş olarak, çocuğunu ateşe ve ölüme teslim etmektense önce ölmeyi tercih eder.” (Zimanov, 2008: 121-224). Bu söz, daha sonra olabilecek benzeri konulara emsal oluşturmuştur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Semey bölgesinin Jidebay köyünde biy’e intikal eden bir diğer dava ise şu şekilde vuku bulmuştur; Kamka isimli kadın kocası vefat ettikten sonra köyde kalıp kayınbabası Kodar ile birlikte yaşamını sürdürmeye devam etmişti. Birbirlerine destek olup baba-kız olarak hayatlarını devam ettiren bu kişilerin karı koca hayatı yaşadıklarına dair bir iddia ortaya atılır. Kunanbay Biy’in başkanlığında toplanan Aksakallar heyeti, Kodar ile Kamka’ya ölüm cezasını uygun görmüşlerdir. Her ikisi de büyük devenin hörgücüne asılarak öldürülür ancak Kodar’ın canı çıkmayınca bu sefer taşlayarak (tas boran) cezaı infaz edilmiştir (Auezov, 2002: 35-39). Kazakların toplum ve aile yapısında geleneksel uygulamalar varlığını etkin bir şekilde hissettirmiştir. Örneğin; Kazak Türk gelenek yapısına göre, kaynanasının adını istemeden bile olsa zikretmek büyük bir saygısızlık olarak nitelendirilmiştir. Çünkü yeni evlenmiş ve gelin giden bir kadının, kocasının veya yaşlı akrabalarının adlarını doğrudan söylemesi ya da kayınvalidesi ile kayınbabasının yüzüne bakması dahi yasaktı (Yuvalı, Demirci, 2021: 118). Genç yaşta kadın kayınvalidesinin adını dile getirdiği için kaynanasının uygun gördüğü karar gereğince boğularak öldürülmüştür. Yaşanan olay üzerine Jappas boyundan olan kızın ailesi, öldürülen kızları için diyeti olarak Kıpçak boyundan bir genç kıza başlık bedeli olmadan talep etmişlerdir. Kıpçak boyu ise bu talep karşısında kendi gelinlerinin yerine Jappas boyundan başka bir kıza istemişlerdir. Biy mahkemesine başvuran her iki aile de mahkemenin aldığı karara razı gelip Jappas boyunun talebini makul ve uygulanabilir görmüşlerdir (Turkestanskiye Vedomosti, 1902: 19).

Biy Mahkemesi’nde ölüm cezası uygulanan başka durumlar da vardı. Bunlar: bir kocanın, karısının kendisini aldattığından emin olduğunda; bir erkeğin başkasının karısını rızası olmadan kaçırdığında; kocasını öldüren bir kadının, kocasının yakın akrabaları tarafından başışlanmadığı durumlarda ölüm cezası uygulanmıştır. Kadına tecavüz, insan öldürmek ile suç teşkili bakımından eşit sayılmış ve tecavüz yaşanan durumlarda suçlu kişi ölüm cezası ile cezalandırılmıştır (Bulduk: 2022: 167). Ancak suçu işleyen kişi, kız için yakın akrabalarına; evli olan kadın için ise kocasına bedel ödemeyi kabul ederse hayatta kalabiliyordu. Suçu işleyen kişi evlenmeyi kabul ettiği takdirde kızın başlık parasını ödeyip ölüm cezasından kurtulabilirdi. Kocasını aldatmak ile suçlanan bir kadın olduğunda bu kadının suç işlemediğine dair 4 kişi yemin edip şahitlik ettiğinde kadın, ölüm cezası almaktan kurtulup hayatta kalabilirdi (Kartayeva, Dautbekova, 2016: 195).

Göçebe Kazak halkı günlük hayatta karşılaştığı tüm sorunların ve davaların çözüm adresi olarak biylere yönelmekteydi (Sabitbekova, 2015: 97-98). Törebay Biye, biri ihtiyar diğeri genç olan iki avcı, yaşadıkları bir anlaşmazlığın çözüme kavuşması için başvurmuştur. İhtiyar olan avcı, tilkiyi avlamak için tilki ininin ağzına kapan kurarmış, genç olan avcı ise kartalı ve tazısıyla ilk kar yağdığında ava çıkarmış. Genç avcı, tilkiyi avlamak için tazısını tilkinin peşine salar ve tazı, tilkiyi kovaladığı esnada tilki inine doğru yönelip ihtiyar avcının kurduğu kapana düşer. Tilkinin kapana kısıldığı sırada tazı da gelip tilkinin inine varır. İhtiyar avcı, genç avcıya “Senin kartalın ile tazın var, dışarıdaki bütün hayvanlar senindir, ben kapan kurup av avlıyorum, bu sebeple tilki de benim olsun” diyerek düşüncesini ifade eder. Ancak genç avcı, bu teklifi kabul etmez ve iki avcı tilkiyi paylaşamayınca biyin huzuruna gelip çözüm isterler. Olayı detayları ile dinleyen biy, “Tilkinin dişisi inini korur, dişi tilkiyse senin olsun ihtiyar, tilkinin erkeği dışarıyı korur, erkek tilkiyse senin olsun delikanlı” der. Tilkinin dişi çıkması üzerine tilki, ihtiyar avcının hakkı olarak görülmüş ve genç avcı, biy’in vermiş olduğu bu karara saygı duyarak ihtiyardan affını isteyip gönül rahatlığıyla biyin huzurundan ayrılmıştır (Kartayeva, Dautbekova, 2016: 206).

Tavke Han kanunlarına göre anne babalar çocuklarını öldürmekten dolayı herhangi bir sorumluluk veya cezaya tabi olmamışlardı. Fakat karısı tarafından aldatılan ve çocuğun kendinden olmadığı durumda bir koca, yaşadığı utanç sebebiyle karısını öldürürse o zaman kendisi de ölüm cezasına mahkûm edilirdi (Levşin, 1832: 87). Kim ki anne ya da babasıyla ilgili bir iftirada bulunursa

cemaatin içerisinde o oğul, siyah bir ineğin sağ tarafına, kuyruğa dđnük olarak boynuna bağlanmış yıpranmış keğe ile oturtulurdu (Yuşkov, 1948: 46- 49).

Kazaklarda biyelerin verdiği cezalar suçun türüne ve kimin işlediğine göre para cezasına çevrilebilirdi. İnsan öldürmenin diyeti olarak *kun* (diyet) adı verilen uygulamaya başvurulmuştu. Öldürülen kişi erkek olduğu takdirde diyet miktarı olarak 1.000 koyun, 100 yıllık veya 50 deveye eşit sayılmıştır. Diyet miktarı olarak verilen cezalarda erkeği zengin, fakir, genç veya yaşlı olarak ayırt etmemiş herkese aynı miktar ödetilmiştir. Ancak bu kural soyluları ve hocaları öldüren kişiler için geçerli olmamıştır; bu kişiler diyet miktarı olarak yedi kat daha fazla ödemek durumunda kalmıştır (Doğan, 2002: 73). Kadınlarda ise erkeklerin ödediği diyet miktarının yarısı olmuştur (Kartayeva, Dautbekova, 2016: 195). Öldürülen kadınlarda bir diğer diyet yönteminde ise başlık miktarı esas alınmıştır. Bir kızı öldüren kişi ölen diyet yerine başlık almadan karşı tarafa kız vermek zorundaydı (Levşin, 1832: 170-178). Ayrıca bir koca, karısını öldürdüğu zaman bir diyet miktarı ödeyerek ölüm cezası almaktan kurtulabilirdi. Fakat bu durum kocasını öldüren kadın için geçerli değildi. Böyle bir durumda bedel olarak kadın ölüm cezasına çarptırılırdı. Ancak hamile kadın için bu ölüm uygulanmamış, bunun yerine kadın, yaşıadığı topluluğun bedduasını alarak arını (namus) kaybetmiş sayılırdı (Levşin, 1832: 170-178).

Kazaklarda hamile bir kadına ve karnındaki bebeğine verilen zararlar için farklı diyetler ödetilmiştir. Anne karnındaki bebek beş ayı geçmiş ve ölü doğmuşsa yarım; eğer beş ayını doldurmamış hamile bir kadına atlı kişi çarparsa ve bu sebepten bebek ölü doğacak olursa bebeğin her bir ayı için 1 yıllık; beş-dokuz ay arasındaki bebeğin her bir ayı için bir deve, diyet olarak ödenirdi. Bebek doğduktan sonra tam bir insan olarak sayılmış ve öldürüldüğu takdirde öldüren kişiden tam diyet miktarı alınmıştır. Hamile olan bir kadını öldüren kişi kör, engelli, akıl hastası veya çocuk sahibi olamayan kısır biri ise ona yarım bedel ödetilmesi uygun görülmüştür (Dobromyslov, 1904: 35-39).

Eski Türklerden itibaren Kazaklar arasında amengerlik/levirat²¹ adı verilen bir gelenek süregelmiştir. Türk topluluklarında var olan bu amengerlik geleneği, diğer toplumlara göre bazı farklı özellikler taşımaktadır. Bu geleneksel kurala göre bir kadının kocası öldüğu zaman kadın, aile içindeki küçük veya büyük kayınından biriyle başlık verilmeden evlenebilmektedir. Ayrıca amengerlik geleneğine göre, “erkek evladın, dul fakat genç ve çocuksuz üvey anne ile evlenme” (Yuvalı, Demirci, 2021: 171) gerçekleşebilmektedir. Şayet kadının rızası yoksa ve evlenmek istemezse geleneksel hukuk kurallarına göre onu hiç kimse zorla evlendiremez (Grodekov, 1889: 86). Bu amengerlik geleneği ile Kazak toplumunda aile kurumunun devamının sağlanması amaçlanmıştı (Yuvalı, Demirci, 2021: 172).

Kazakların toplum yapısında aile reisinin yani babanın sosyal yaşamdaki rolü çeşitli şekillerde kendini göstermiştir. Çocuklarını korumak ve iyi bir gelecek için imkân oluşturmak, evlenecek olan oğluna ayrı bir otağ kurup mirastan payına düşeni vermek, kızının çeyizini hazır etmek gibi adetler babanın asıl görevi sayılmıştır. Kazaklarda babanın aile ve toplum içindeki konumunda dolayı bazı durumlarda babanın işlediği bir suç, karısı ya da çocuğu tarafından söylenmediği halde bile onlara herhangi bir ceza verilmemiştir. Çünkü bu durumda toplumda yer edinen “ailedeki büyüklerin arkasından konuşulmaz” ilkesi dikkate alınmıştır. Öyle ki; aile reisine saygı duyma Türk soylu kültürlerde sosyal bir norm olarak kabul edilmiştir (Kartayeva, Dautbekova, 2016: 195-196).

Geleneklere dayanan hukuk kurallarında biyeler, sorunlara çözüm getirme noktasında daha çok hakem veya arabulucu rolü üstlenmiştir. Biy mahkemeleri, erkek bir kişiyi öldürme veya onu sakat bırakma gibi suçun işlendiği durumlarda ceza yöntemi olarak suç işleyeni *kun* (diyet) cezasına çarptırıyordu. Biyeler, bir erkeğin herhangi bir uzvuna başkası tarafından zarar verilmesine diyet öngörmüştür. Örneğin yani gözü çıkartıldığında, dili ya da cinsel organını kesildiğinde yarım bedel (500 koyun ya da 50 yıllık veya 25 deve) verilmiştir. Ancak kişi kolundan veya ayağından sakat kalacak dereceye getirilirse bedelin ¼ kadarını; erkek kişinin ayağının total kalmasına sebep olursa ya da kolunu kırarsa bedelin 1/8 kadarını; başparmağını koparırsa 100 koyun; serçe parmağından ederse 20

²¹ Amengerlik, erkek evladın ölen abisinin dul kalan hanımıyla veya dul fakat genç çocuksuz üvey anne ile evlenme geleneğidir. Detaylı bilgi için bk. Yuvalı, Demirci, 2021: 171.

koyun ödemiştir. Fakat Kazaklarda bir kişi, avcılık, *kökpar*²² veya at yarışı gibi oyunlar esnasında tesadüfen ya da kasten birisinin ölümüne sebep olunduğu takdirde suçlu kişiye bedel ödetilmemiştir. Ölümüne sebebiyet veren kişi kendi arzusuyla ölen kişinin yakın aile fertlerine birkaç hayvan götürüp, ölüyü defnetmek için yardım edebilmiştir. Akıl hastalarının sinir krizi geçirme anında birisini yaralaması ya da öldürmesi diyet ödenmeyen bir diğer durum olmuştur. Akrabaları, ölen kişinin defnedilmesi için ailenin masraflarını karşılamıştır (Kartayeva, Dautbekova, 2016: 195-196).

İşlenen suçlarda biy tarafından uygun görülen bedel miktarını *quniker* (kan diyetini almaya gelen kişi), adı verilen *dauger* (davacı, şikâyetçi) kişi görevlendirilirdi. Suçu işleyen kişinin yakınları, gelen davacılara özel olarak keçeden çadır ev dikip, iyi niyetlerini gösteren bir bayrak taşımış ve kara koyun kurban etmişlerdir. Bedel tam olarak ödenene kadar suçlu olan kişi davacıların karşısına çıkmamıştır. Anlaşma sağlanıp bedelin tamamı davacıya ödendikten sonra "*alaca ip kesme*" merasimini yerine getirilmiştir. Bu merasimde davacı ile suçlunun ağabeyleri halatın iki ucundan tutar ve hatırı sayılan Aksakal, ala halatı keser. Davacı ve suçluyu barıştırma merasimi yapıldıktan sonra suçlu kişi gelerek "İşte başım, koparacaksın; işte kanım, dökeceksen" dediği anda davacı "*Affettim*" der (Makovetskiy, 1886, 72; Kartayeva, Dautbekova, 2016, 197). Bütün bu merasimler, esas olarak gönüllülük ilkesi ile yürütülmüştür. Biy, ağırlıklı olarak hakem rolünde görev yapmıştır (Radlov, 1893: 70). Gönüllülük ilkesi doğası gereği hem resmi hem de yasal olabilmekteydi (Sabıtbekova, 2016: 117). Radlov'a göre, biyeler tarafından alınan kararlar halk nezdinde saygı görüyor ve kararlara itaat ediliyordu (Radlov, 1893: 60-70). Radlov'un bakış açısına göre, aynı boy'a mensup kişilerin koşulsuz olarak biy mahkeme kararına uyması biy'in önemini bir kez daha teyit ettirmektedir (Radlov, 1989: 112).

Kazakların farklı boy veya kabileleri arasında *barımta* (at hırsızlığı)²³ ile ilgili meseleler her zaman meydana gelmiştir (Grodekov 1889, 171). İki farklı boy veya halk arasında meydana gelen barımta davaları biyeler toplantısında karara bağlanmaktaydı (İbragimova, 1878: 2-3). Kazakların geleneksel hukuk kurallarına göre bir sebep olmadan barımta yapana üç dokuz (yirmi yedi) yıllık cezası verilmesi uygun görülmüştür. Eğer bu cezanın bedeli başka bir hayvan türüyle ödenmek istenirse o zaman da bir deve üç yılkiya veya otuz koyuna eşit sayılmıştır. Yıllık barımtalamak ile yıllık çalmak, birbirinden apayrı durumlardır. Grodekov'a göre, barımta, önceden uyarılarak aleni bir şekilde yapılır; ikinci olarak, gece vakti değil gündüz yapılır; son olarak barımta yapmak için önemli bir sebebin olması gerekirdi. Örneğin, nişanlı bir kızın zorla kaçırılması ya da bedelin ve cezanın ödenmediği durumlarda yapılırdı (Grodekov 1889, 170-171; Velihanov, 1985, 97; Levşin, 1832: 85; Zimanov, Oserov, 1989: 130). Kazak Hanlığı döneminde sebepsiz yere yapılan barımta, savaşla aynı etkide sayılmıştır. Barımta, bazen acı olayların yaşanmasına da zemin hazırlamıştır. Köylüler sebepsiz yere barımta yaptıklarında ayaklarına organ bağlanıp ağaca asılmışlardır. Hem sebepsiz hem de haber verilmeden gizlice yapılan barımta, hırsızlık olarak sayılmıştır. Belli bir sebebi olduğu halde yine de barımta gizli yapılırsa, üç gün içerisinde bunu yapanların yıllık sahibine barımtanın nedenini belirterek haber vermeleri gerekmekteydi (Grodekov, 1889: 170-171).

Yedi Yargı kanunlarında barımta ile ilgili yer alan hususlar Kazak toplumu açısından son derece önemlidir. Hırsızlık, soygun ve yağma olarak görülen barımta, Yedi Yargı'da ise farklı tanımlanmıştır. Kazakların örf-adet ve geleneklerine dayanan Yedi Yargı'da hırsızlık, soygun ve yağmanın ağır suç kabul edildiği ve cezasının da ağır olduğu ancak barımta'nın ise tam aksine yasal bir hak olduğu anlaşılmaktadır (Levşin, 1832: 86). 1822 yılında ise Rus idaresi tarafından Sibiry'a da yaşayan Kazak biyleri ile yapılan toplantıda barımta suç kabul edilmiştir. Daha sonra 1868 yılında bozkır vilayetlerinin idaresi hakkında çıkarılan geçici tüzük ile de barımta, yağma ve hırsızlık suçu olarak kabul edilmiş ve suçu işleyenlerin Rus mahkemelerine intikal etmesi kararlaştırılmıştır (Donuk, 1992: 64-65).

Kazak toplumunda huzuru korumak adına hırsızlık yapanlara karşı ceza miktarının ağır ve caydırıcı olması noktasında sert önlemler alınmıştır. Yıllık çalan kişi yakalandığında bindiği atına el

²² Türk toplumlarının en eski oyunlarından birisi olan *kökpar*, başı ve dizlerinden aşağısı kesilerek iç organları tamamen çıkartılmış oğlak, buzağı veya dananın urganıyla oynanan bir ata sporu olarak bilinmektedir. Detaylı bilgi için bk. Türkmen, 2007: 95-96.

²³ *Barımta*, Türkistan Türk boylarında örf ve âdete göre, bir haksızlığa karşılık olarak hayvanları kaçırma eylemine verilen isimdir. Detaylı bir bilgi için bk. Donuk, 1992: 64-65; Grodekov, 1889: 170-171; İbragimova, 1878: 3-4; Kumru, 2019: 257-265; Arın, Baltabayeva, Türkmen, 2021: 108; Demirci, 2022: 661-668; Ayrıca *barımta*, Çağatay Türkçesinde talan, yağma anlamına gelmektedir. Bk. Ünlü, 2013: 101.

konulmuş ve “kanlı at” olarak tarif edilmiştir. Ayrıca bedel olarak çalınmış yalkıyı geri vermek zorunda kalmıştır (Kartayeva, Dautbekova, 2016: 198). Yedi Yargı’da hırsızlık yapanlara ölüm cezası verilmekte veya hırsızlıktan hüküm giyen kişilere verdiği hasarın değerine göre çaldığı malın dokuz’unun üç katı (yirmi yedi) olacak şekilde iade etmesi gerekmektedir. Verilen bu cezaya ise Kazak geleneksel hukukunda “Aybana” denilmekteydi (Doğan, 2002: 72; Levşin, 1832: 174–177; Gaverdovskiy, 2007: 389-390; Sabitbekova, 2016: 107; Zimanov, Öserov, 1989: 133). Aybana cezasına çarptırılan suçlu, bazen sahip olduğu bütün mal varlığından olabilmekteydi ve Kazak halkı arasında bu durum “şayıp aluv” (zorla almak) tabiri kullanılmaktaydı. Birine bedel veya ceza kesildiğinde suçlunun maddi imkânları el vermediği zaman köylüleri, akrabaları ödeme konusunda ona yardım etmiş ve bu yardım “jılu jıynau” (yardım toplama) tabiri ile açıklanmaktadır (Kartayeva, Dautbekova, 2016: 199).

RUS ÇARLIĞININ BİY MAHKEMELERİNE MÜDAHALESİ

XVIII. yüzyılda Rus yönetimi tarafından Kazak bozkırlarının işgali sonrası İmparatoriçe Anna Ioannovna’nın 1734’te, verdiği talimatlara dayanarak Orenburg’daki Kazaklar ve Ruslar arasında meydana gelen davaların çözüme kavuşması için “özel mahkemeler” kurulmuştur. Rus Çariçesi II. Katerina’nın 1784 tarihli kararnamesiyle de Orenburg’da Sınır Mahkemesi ihdas edilmiştir. 1799’da Orenburg Sınır Komisyonu yeniden düzenlenerek Kazaklar ve bölgenin diğer yerel sakinleri arasında ortaya çıkan cezai davaların çözümü, bu yeni mahkemelerde karara bağlanmıştır. Yapılan bu radikal değişiklikler Kazak Ordalarının sosyal yaşamında ağır sonuçları olmuştur. Nitekim biy öncülüğünde uygulanan geleneksel hukuk hükümleri ve mahkemenin emsal işlemleri de bu değişimden çok etkilenmiştir. İdarî ve hukukî alanda yapılan değişimler, Kazak Ordalarındaki geleneksel toplum yapısının yıkımına ve dönüşümüne yol açmıştır (Sabitbekova, 2015: 93–103). İdari yönetimde ortaya çıkan yeni birimler, hanların ve sultanların gücünü ortadan kaldırmasına ve biyin yargı yetkilerinin önemli ölçüde kesilmesine temel hazırlamıştır (Sabitbekova, 2015: 93–103). 19 Mayıs 1854 tarihinde Rus yönetimi tarafından unvanları yasal hale getirilen biylerin, altı seneden az olmayacak şekilde hizmet etmeleri gerekmektedir. Rus Çarlığı’nın işgalinden önce Kazaklarda biy olacak kişi toplumun önde gelen saygın, adaletli ve bilge kişilerden seçilirken yapılan son değişikliklerle birlikte bilgeliği ortadan kaldıran ve yargı tecrübelerinden yoksun olan Rus yanlısı zengin insanlara bırakmıştır. Dolayısıyla bu unvan artık Rus hükümeti tarafından verilen görevleri yerine getiren kişilere verilmiştir (Kulteleyev, 2015: 88). 21 Ekim 1868 tarihinde yapılan düzenlemeyle 3 yıllığına seçilen biy, sadece görev yaptığı sürece bu unvanı kullanabilmiştir (Kariyev, 2017: 96) Yargı alanındaki değişimler uygulanmaya başladıktan sonra büyük davalar, ceza davaları Rus adli ve idari mahkemeler yoluyla çözülmeye başlanmıştır. Etkisi azalan biyler ise halk arasındaki ailevi ilişkilerde ortaya çıkan meselelerde arabuluculuk yapmakla sınırlı kalmıştır. Çar, her 100 aileye bir biy atayıp ona resmî rozet vermiştir. Bu süreçte Rus yönetimine kim iyi hizmet etmişse o kişi halkın yönetimine getirilmiştir (Kraft, 1898: 22).

SONUÇ

Kazak toplumunda biy ve biy mahkemelerinin güç kazanmasında Kazakların yaşadığı coğrafya, göçebe yaşam tarzları ve kültürleri etkili olmuştur. Bu etkilerle oluşan Biy Mahkemeleri, geleneklere dayanan hukuk kuralları ile toplumda aile birliğinin sağlanmasını, halkın huzurunun ve güvenliğinin sağlanmasını amaçlamıştır. Bu noktada Kazak halkı tarihinde biyler, toplumdaki iç ve dış sorunların çözümü konusunda ve idarî ve hukuk anlamında aktif bir rol üstlenmişlerdir. Biyin misyonun sadece adaleti sağlama işlevi değil, aynı zamanda kural koyma işlevini de yürüttüğünü belirtmekte fayda vardır.

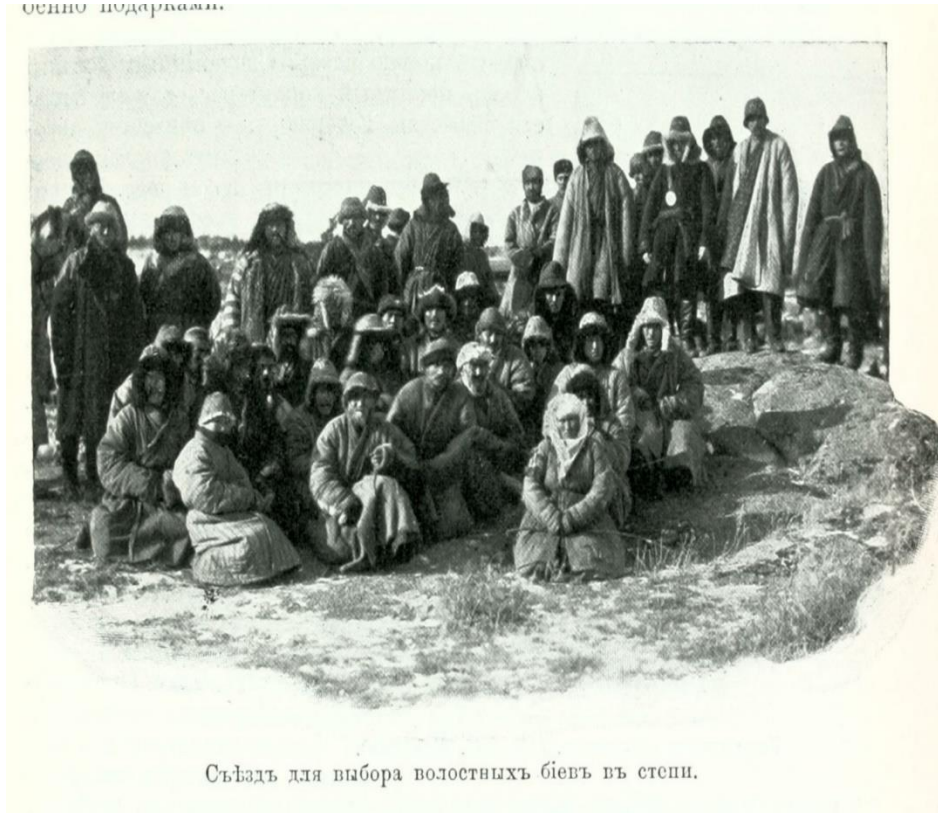
Biy Mahkemelerinin kendine özgü bir yapısı gereği adlî işlerde gönüllük ilkesine dayanan resmi bir müessese konumunda yer almaktaydı. Bu müesseseyi her isteyen kişi, yönetme kabiliyetine sahip olmayıp, idarî ve adlî vakalar konusunda liyakat sahibi olan kişiler halk arasında seçilip bu makama getirilmiştir. Bu durum Biy Mahkemelerinin liyakat ilkesine riayet edildiğini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca biyin vermiş olduğu kararların sonuçları; şahitlik, yemin ve biyin şahsî bilgisi gibi delillere dayanmaktaydı.

Rus Çarlığı tarafından Kazak Ordalarının işgal edilmesi sonrası geleneksel hukuk kuralları, köklü bir değişim geçirmiştir. Biyler, 1868 yılına kadar geleneksel hukuk esasına dayanarak dürüst, adil bir yargılama gerçekleştirmişlerdi. Eski tarzına sadık kalarak geleneksel yaşam biçimini devam ettiren Kazak toplumu, Rusların kendileri üzerinde kurmuş olduğu otoriteyi kabul etmek zorunda kalmaları sonucunda siyasi ve hukuki yeniliklerin karşısında büyük zorluklar yaşadı. Kazak bozkırlarının, Rus

Çarlığı'nın sömürgeci hâline gelmesi ile geleneksel hukuk kuralları etkisini yitirerek Biy Mahkemeleri resmi bir kararla ilga edilip yerine Rus adli ve idari mahkemeler ikame edilmiştir.

Rus Çarlığı tarafından Kazak bozkırını yönetme hususunda kurallar konulup bu kapsamda Sultan'ın bölge yöneticisi, zengin biylerin Çarlık Rusyası siyasetiyle tam uyumlu ve istikrarlı olması hedeflenmiştir. Kazak yurdunun Çarlık Rusyası'nın hâkimiyeti altında kalması ve sömürge yönetiminin bölgede egemen olması sonucunda, yapılaşmış geleneksel sistem değişmiş ve biylerin yetkilerine sınırlama gelmiştir.

RESİMLER

Şekil 1. Bozkırda Nahiye'nin Biy seçimleri, (Semenova, 1903: 217).

Şekil 2. Halk mahkemesi duruşması (soldan sağa doğru davacı, Biy Ahmet Torgayev, Biy Çekaman Eskenev, Biy Çokay Torgayev ve Davalı), (Grodekov, 1889: 188-189).

KAYNAKÇA

Abdrasulov, E. B., & Gubaydullin M. G. (2018). "Jeti Jargı" İstoriko-Pravovoy pamyatnik pravosudiya kazahskogo hanstva, nauka, *Noviye Tehnologii i İnnovatsii Kirgizstana*, (8), 72-75.

Agdarbekova, Z. T. (2013). *Evolyutsiya i Etapy Uprazdneniya Sudov Biyev Kazahskogo Naroda (XV-XIX vv)*, Nauka, Noviye Tehnologii Tehnologii i İnnovatsii Kirgizstana.

Ahışalı, R. (2006). *Muhzır*. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). İçinde (Cilt: 31,85-86), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Ahmetbeyoğlu, A. (2011). *Tarhan*. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). İçinde (Cilt: 40, 19-20). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

_____ (2017). *Sorularla Eski Türk Tarihi*, Yeditepe Yayınevi.

Andreyev, İ. (1998). *Opisaniye Sredney Ordy Kirgiz-Kaysakov*, Almatı.

Aryn, Y., Baltabayeva, Z., F. Türkmen, (2021). Kazakistan'da geleneksel çatışma (kavga) konuları ve bunların çözüm yolları, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (51), 103- 116.

Auezov, M. (2002). *Abai Jolı*, Jazuşi, Almatı.

Ava, H. (2017). *R. B. Süleymenov ve V. A. Moiseyev "İz İstorii Kazahstana XVIII Veka (O Vneysney i Vnutrenney Politike Ablaya) = "XVIII. Yüzyıl Kazak Tarihinde (Abılay'ın İç ve Dış Politikası)"*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.

Barthold, V. V. (2020). *Moğol istilası devresinde türkistan*, Çev. Seniha S. Moralı, Haz. Gülnar Kara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bobrovnikov, V. O. (2004). *Adat*. Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya, Moskova.

Bosumbayeva, Ç. D. (2010). *Osobennosti Grajdanskogo Sudoproizvodstva v Obyçnom Prave Kirgizov v Pervoy Polovine XIX v*, Vestnik KRSU, 10 (6), 6-10

Bulduk, Ü. (2022). Devlet yönetimi. İçinde Muhammed Bilal Çelik (ed.) *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, (ss. 153-170). Nobel Yayınları.

Demirci H. (2022). Barimta pratice in traditional Kazakh Society: Custom, Justice or Crime. İçinde Funda Güven ve Fatma Şahan Güney (eds.), *A Long Scholarly Journey From New York City to Eurasia: A Festschrift in Honor of Uli Schamiloglu* (pp 661-668). Turko-Tatar Press.

Dobrosmyslov, A. (1904). *Sud v Kirgiz-Turgayskoy Oblasti v XVIII-XIX vekah*, Tipo-litografija İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta.

Doğan, O. (2002). *Tavke Han dönemi (1680-1718) Kazak Hanlığı ve Tavke Han yasaları (Jeti Jargı)*, *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (3), 59-81.

_____ (2006). Tavke Han (1680-1718). İçinde Zeynep Tarım Ertuğ (ed.) Prof. Dr. S. Mübahat Kütükoğlu'na Armağan, (ss.327-336). İstanbul Üniversitesi Yayınları.

_____ (2007). *Orda*. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). İçinde (Cilt 33 357), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

_____ (2019). *Kazak adının menşei, Kazak halkının ve hanlığının oluşumu ve faaliyetleri (XVI. yüzyıla Kadar)*, Bellek, 1 (1), 16-27.

_____ (2021). *Kazak Hanlığı'nın çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Doğan, O. Erdoğan, A. (2017). *Batı Türkistan hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, Berikan Yayınevi.

Donuk, A. (1992). *Baranta*. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). İçinde (Cilt 5, 64-65). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Duğlat, M. H. (2019). *Tarih-i Reşidi, geride bıraktıklarımızın hikâyesi*, Çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları.

Erdoğan, A. (2019). *Kazak Türklerinde idari yapı*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 16 (2), 592-612.

Erofeyeva, İ. V. (2007). *Han Abulhair: Polkovodets, Pravitel', Politik*, Izd. 3-E, İspravlennoe i Dopolnennoe, Dayk-Press.

Erofeyeva, İ. V. (2003). *Rodosloviye Kazahskih Hanov i Koja XVIII-XIX vv. (İstoriya, İstoriografiya, İstoçniki)*, TOO "Print-S".

Gaverdovskiy, Y. P. (2007). *Obozreniye Kirgiz-Kaysakskoy Stepi (çast 2) ili Opisanıye Strany i Naroda Kirgiz-kaysakskogo, İstoriya Kazahstana v Russkih İstoçnikah XVII-XX vekov*, tom. V, Dayk-press.

Glavnaya Redaktsiya, (2004a). *Ayteke Baybekuli*. Qazaq Entsiklopediyası. İçinde (Tom 1, 127), Kazak Entsiklopediyası.

Glavnaya Redaktsiya, (2004b). *Sud Biyev*. Qazaq Entsiklopediyası. İçinde (Tom 1, 415), Qazaq Entsiklopediyası.

Glavnaya Redaktsiya, (2005a). *Esima İskonniy Put*, Qazaq Entsiklopediyası. İçinde (Tom 2, 260-261), Qazaq Entsiklopediyası.

Glavnaya Redaktsiya, (2005b). *Jeti Jargı*. Qazaq Entsiklopediyası. İçinde (Tom 2, 317-318). Qazaq Entsiklopediyası.

Glavnaya Redaktsiya, (2005c). *Kasıma Pravedniy Put*, Qazaq Entsiklopediyası. İçinde (Tom 3,183), Qazaq Entsiklopediyası.

Glavnaya Redaktsiya, (2005d). *Kazıbek Keldibekuli*, Qazaq Entsiklopediyası. İçinde (Tom 3, 89-90), Qazaq Entsiklopediyası.

Glavnaya Redaktsiya, (2006a). *Tavke*, Qazaq Entsiklopediyası. İçinde (Tom 5, 177), Qazaq Entsiklopediyası.

Glavnaya Redaktsiya, (2006b). *Tole biy*, Qazaq Entsiklopediyası. İçinde (Tom 5, 220), Qazaq Entsiklopediyası.

Grodekov, N. (1889). *Kirgizi i Karakirgızı Sır-Darinskoy Oblasti*, Yuridicheskiy byt, T.1. Tipolitografiya S. İ. Lahtina.

Hayıt, B. (1995). *Türkistan devletlerinin millî mücadeleleri tarihi*, Türk Tarihi Kurumu Yayınları.

Hizmetli, S. (2011). *Kazak ulusu ve Kazak tarihi üzerine: Dünü ve bugünü*, İstem (17), 23-43.

Hudson, A. E. (1964). *Kazakh social structure*, (New Haven: Human Relations Area Files Press.

İbragimova, S. K., Mingulov, N. N., & Pişulina, K. A. (1969). *Materialy po İstorii Kazahskih Khanstv XV-XVIII. Vekov (İzvlęçeniya iz Persidskih i Tyurkskih Soçineniy)*, (3 ed.), İzd. Nauka Kazahskoy SSR, Almatı.

İbragimova, İ. (1878). *Zametki O Kirgizskom Sude*, Peçatano po Razporyajeniyu İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva, Sankt-Peterburg.

Kalkan, İ. (2012). *Orta Asya'da Siyasi Modernleşmenin Kökenleri: Kazak Örneği (1822-1924)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi.

Karaman, H. (1988). *Âdet, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*. İçinde (Cilt 1, 369-373), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kariyev, A. (2016). *Orta Asya'da islâm yargı teşkilâtı ve işleyişi (1709-1865 Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgali Süreci Örneği)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi.

Kariyev, A. (2016). *Orta Asya'da islâm yargı teşkilâtı ve işleyişi (1709-1865 Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgali Süreci Örneği)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi.

_____ (2017). *Kirgiz Biy Mahkemeleri Hakkında Kısa Bir Analiz (XVIII-XX. yy.)*, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6 (4), 89-101.

Kartayeva, T., & Dautbekova, M. (2016). *Kazak halkının geleneksel hukukunda cezalandırma şekilleri*, Millî Folklor, 28 (111), 193-207.

Kesici, A. K. (1999). *Kazakistan'ın etnik yapısı, Bu Etkin Yapının Siyasal Örgütlenmelere Etkisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi.

Kirgiz, Bespravnost' Kirgizkih Moloduh, Turkestanskiye Vedomosty 19, 1902.

Kojonaliyev, S. K. (1963), *Sud i Ugolovnoe Obyçnoye Pravo Kirgizov do Oktyabrskoy Revolyutsii*, İzd. Akademii Nauk Kirgizskoy SSR, Frunze.

Köprülü, O. F. (1993). *Çavuş*. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). İçinde (Cilt 8, 236-238), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kraft, İ. (1898). *Sbornik Uzakoneniya o Kirgizah Stepnih Oblastey*, Orenburg.

Kudaybergenov, B. (2019). *Bolşevik ihtilali öncesi Kazakistan'da dini durum (1850-1917)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans), Necmettin Erbakan Üniversitesi.

Kulteleyev, T. M. (2015). *Ugolovnoe Obıçnoe Pravo Kazahov*, Almatı.

Kumru, C. (2019). *Orta Asya Türk Topluluklarında kadim bir bozkır geleneği: Baranta*, Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi, 9 (1), 257-265.

Levşin, A. I. (1832). *Opisaniye Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kaysatskih Ord i Stepey*, T. 1, 2, 3. Tipografya Karla Krayya.

Makovetskiy, P. (1886). *Materialy Dlya İzuçeniya Yuridiçeskih Obyçayev Kirgizov*, Vıp 1. Materialnoe Pravo, Tipografiya Okrujnogo Ştaba.

Masanov, N. E., Abilhojin, J. B., & Yerofeyeva, İ. V. (2000). *Istoriya Kazahstana: Narody i Kultury*, (3 ed.) Dayk Press.

Maukhara, Y. (2011). *Siyasi ve kültürel açıdan Kazak hanlığı (1456-1731)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi.

Nauanova, G. (2020). *Kazak Türklerinin halk kültüründe geçiş dönemleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ardahan Üniversitesi.

Nusupbekov, A. N. (Red.), (1979). *İstoriya Kazahskoy SSR (s drevneysih vremen do naših dney)*, v 5-Tomah. Tom II, Nauka KazSSR.

Ölçekçi, T. (2013). *Manaplar ve Kirgiz tarihindeki rolleri*, Bilig, (67), 111-128.

Radlov, V. V. (1893). *K Voprosu ob Uygurah*, Tom 72, Zapiski İmp. Akademii Nauk.

Radlov, V. V. (1989). *Zametki o Kirgizah*, Lit. No 2, Kirgizistan.

Ryçkov, P. İ. (1896). *İstoriya Orenburgskaya (1730-1750)*, Tipo- litografya Efimovskogo-Mirovitskogo.

Sabitbekova, M. J. (2015). *Sud Biyev v Kazahskom Traditsionnom Obşestve (Po Materialam Dorevoluytsionnoy Rossiyskoy İstoriografii Vtoroy Poloviny XIX-Naçala XX Veka)*, Vestnik Novosibirskogo Universiteta Seriya: İstoriya, Filologiya, (Vyp. 5, Tom 14), Arheologiya i Etnografiya.

Sabitbekova, M. J. (2016). *İnstitut Biyev v Rossiyskoy i Kazahstanskoy İstoriografii: Komparativniy Analiz (XVIII-Naçalo XXI vv.)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Moskovskiy Gosudarstvenniy Universitet imeni M.V. Lomonosova.

Saliyev A. L. (2015). *O Narodnyh Sudah Koçevogo Naseleniya Turkestana (1865-1917)*, 15 Tom, Vestnik KRSU.

Sarsembayev, M. A. (2015). *Kazahskoye Hanstvo Kak Suverennoye Gosudarstvo Srednevekoy*, Institut Zakonodatelstva Respubliki Kazahstan, Astana.

Sauyrkan Y. (2019). *Doğu Türkistan bölgesindeki Kazakların eğitim tarihi (1900-1950)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi.

Semenova, V. P. (1903). *Rossiya. Polnoe Geografiçeskoye Opisaniye Naşego Oteçestva, Nastol'naya i Dorojnaya Kniga dlya Russkih Lyudey*, Tom 18, Kirgizskiy Kray, İzd. A. F. Devriena, Sankt-Peterburg.

Semenova, V. P. & Shanskiy T. (1914). *Rossiya. Polnoe Opisaniye Oteçestva*, Tom 5, İzd-vo A. F. Devriena, Sankt-Peterburg.

Sozakbayev, S. (1994). *Teuke Han. Jeti Jargı*, Sanat.

Suleymenov, R. B., & Moiseyev V. A. (1988). *İz İstorii Kazahstana XVIII Veka (O Vneysney i Vnutrenney Politike Ablaya)*, İzd. Nauka Kazahskoy SSR, Alma-Ata.

Sydykov, B. (2019). *Kazakların islâmlaşması ve Rus oryantalistlere göre çarlık Rusyası döneminde dinî kimlikleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans), Bursa Uludağ Üniversitesi.

Togan, A. Z. V. (1981). *Bugünkü türkili Türkistan ve yakın tarihi*, Enderun Kitabevi.

Taşagıl, A. (2012). *Türkistan*. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). İçinde (Cilt 41, 556-560), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Taşibayev, R. (1997). *1991-1996 yıllarında Türkiye-Kazakistan İlişkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans). İstanbul Üniversitesi.

- Toktarbayev, O. (2001). *Kazakhstan: Transition To Democracy?*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bilkent University.
- Türkmen, M. (2007). *Geçmişten günümüze türklerde Kökbörü / Ulak-Tartış/Buzkaçı/Torpak Tartış/Kökpar Oyunu*, Türk Dünyası Araştırmaları, (66), 95-108.
- Ünal, F. (2010). *Rus emperyalizmine karşı stepte büyük başkaldırı Sultan Kenesarı*, İlgili Kültür Sanat Yayınları.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Kitabevi.
- Varenikova, S. P. (2016). *Kazahskoe Obyçnoye Pravo i Sudoproizvodstvo Biyev*, Universitet imeni E. O. Kutafina, 85, Avgust, No: 8, (117), 172-173.
- Velihanov, Ç. (1985). *Sobraniye Soçinenii*, Volume 4. Glavnaya Redaksiya Kazahskoy Sovetskoy Ensiklopedii, Almatı.
- Yeniçeri, C. (2004). *Mezâlim*. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). İçinde (Cilt 29, 515-518). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yiğit, A. (2001). Kazakistan'ın değişen etnik yapısı, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2), 1-15.
- Yılmaz, M. (2010). *Şurta*. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). İçinde (Cilt 39, 242-244), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yuşkov, S. V. (1948). *Materialy po Kazahskomu Obyçnomu Pravu*. Sbornik 1. AN KazSSR, Alma-Ata.
- Yuvalı, A. & Demirci, H. (2021). *Türk Dünyası'nın ortak kültür tarihinde aile ve kadın*, Selenge Yayınları.
- Zimanov, S. Z. (2008). *Kazahskiy Sud-Unikalnaya Sudebnaya Sistema*, Atamura, Almatı.
- Zimanov, S. Z. Oserov, N. U. (1989). *Problemy Kazahskogo Obyçnogo Prava, "Jetı Jargı" Jaylı*, Alma-ata.